

ԱՆԱՆԻՏ ԶԱԲԱՐՅԱՆ-ԲՈՆԵՆԵՆՄԻԵԿԵՐ

ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ «ԲԱԶՄԱՎԵՂԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

Հայ հին գրականության տեսական արժեքորումն ու բնագրերի հրատարակությունը «Բազմավեպում» թեև սկսվեց 1850-ական թվականներից, սակայն ամսագրի տպագրման առաջին իսկ տարուց նրանում հետևողականորեն մեծ տեղ է հատկացվում ժողովրդական ստեղծագործություններին և վերջիններիս հետ իրենց լեզվամտածողությամբ և ընդհանուր շնչով կապված ուշ միջնադարյան բանաստեղծությանը:

Հոբվածագիրները չբավականանալով մեծ գործերի հրատարակությամբ ու վերլուծությամբ, նաև շեշտում են նրանց ունեցած կարևորությունը և կոչ անում գրառել, հավաքել ու մոտացումից փրկել դրանք, ինչպես նաև ձեռագրերի էջերից հանել ու երկրորդ գրական կյանք տալ մեր տաղասացների գործերին:

«Բազմավեպը», այսպիսով, շուրջ մեկուկես տասնամյակ ծավալում է «ազգային երգը» հավաքելու և ամսագրում հրատարակելու մի շարժում, այն դեպքում, երբ բուն դասական պատմագրությանն ու հոգևոր գրականությանը, առաջին երկու եռամյակերում անդրադառնում է բավականին հպանցիկ:

Այս ստեղծագործությունները և նրանց վառվում գնահատությունն ու բնորոշումները գումարվելով ամսագրի ինքնօրինակ և անկրկնելի արևմտահայ մխիթարյանական աշխարհաբարին, մեծ հմայք են հաղորդում «Բազմավեպին»՝ ապահովելով նրա համահայկական հուշակը տպագրության առաջին իսկ համարներից:

«Բազմավեպում» ժողովրդական ստեղծագործություններին ընծայված մեծ կարևորությունը բացատրվում է իրար միահյուսված երեք պատճառներով. առաջին՝ ժամանակի ընդհանուր համաեվրոպական գրական շարժմամբ, երկրորդ՝ ազգային ինքնագիտակցության վերելքով և ըստ այդմ՝ ազգային կյանքի առաջադրած խնդիրներով, և երրորդ՝ ժողովրդական ստեղծագործություններն իրենց լեզվական պարզությամբ, մտածողությամբ ու թեմատիկայով առավել համահունչ էին «Բազմավեպի» առաջին տարիների առաջադրած բարոյա-կրթական և դաստիարակչական խնդիրներին:

Պատահական չէ, որ արևմտահայ միջավայրում այս շարժումն սկսելու էին Մխիթարյանները, որոնք գտնվում էին Իտալիայում, ուր բավականին հետաքրքիր զուգորդմամբ միմյանց էին միահյուսվել ռոմանտիզմն ու գերմանական դիցաբանական դպրոցը, իսկ արևելահայ միջավայրում Մխիթարյաններից միանգամայն անկախ տեսական նույն ըմբռնումներով և նույն հարցադրումներով համանման գործունեություն էին ծավալելու դարձյալ գերմանական միջավայրում կրթություն ստացած Աբովյանը և դիցաբանական դպրոցի նույն հետևորդ Մեսրոպ Թաղիադյանը:

Ժողովրդական ստեղծագործություններին ու նրանց հրատարակության կարևորությանը նվիրված առաջին հոդվածը «Ազգային դպրություն» խորագրի ներքո «Ազգային եր-

գերու և ուրիշ աամդներու վրայ» վերնագրով «Բազմավեպում» լույս է տեսնում 1843 թ. Առյուծների համարում:

Ամսագրի 1845 թվականի վերջում զետեղված մատենագիտությունում թեև նշվում է, որ այս հոդվածի հեղինակը Գաբրիել Այվազովսկին է, սակայն Սուրեն Օտիկյանն իրավացիորեն այն համարում է Ալիշանին՝ նշելով, որ սա հոդվածաշար է, որի հաջորդող հոդվածների մի մասն ունեն Վ. Ղ. Մ. ստորագրությունը, իսկ վերջինն ուղղակիորեն ստորագրված է Նահապետ¹: Այս առաջին իսկ հոդվածում լավագույնս ցոլանում է հայ երգի Ալիշանի ըմբռնումը և ներքին զգացողությունը:

Նա նաև կոչ է անում հավաքել և հրատարակել համանման ստեղծագործությունները: Ինչպես ինքն է գրում՝ «Փափաքելի բան է, որ մեր ազգայինք ալ ուրիշ բարեկիրք ազգաց պէս վառուէին ազգային աամդութեանց սիրովը, ու ձեռքերնէն եկածին չափ ջանային հաւաքել այնպիսի երգեր, անմեղ խաղեր, պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդէին՝ կամ առանձին տպագրութեամբ, և կամ ազգային օրագիրներէն մէկուն խրկելով»²:

Ալիշանի այս կոչը, հոդվածում արծարծված հարցերը և ընդհանրապես՝ ժողովրդական ստեղծագործությունների և լեզվի Մխիթարյանների ըմբռնումները քանի որ ստուգաբանվում են ժամանակի համաեվրոպական գրական շարժմամբ, ուստի ամհրածեշտ է այդ շարժման շրջագծում ներկայացնել Մխիթարյանների գործունեության այս ուղղություններն ու եվրոպական տեսական և գեղագիտական մտքի հետ զուգահեռում դիտել «ազգային երգերին» տված նրանց բնորոշումները:

Ժողովրդական ստեղծագործություններին դիմելը, որպես գրական չափանիշ և ստեղծագործական հետևողության օրինակ, եվրոպական գրականությունում պայմանավորված էր գրական և ազգային-քաղաքական գործունեքով:

Որպես գրական շարժում այն եկավ ժողովրդական ստեղծագործության կենդանի և ալիքվող տարերքով հակադրվելու կլասիցիզմի սառը և կանոնակարգված դատողականությանն ու բանականությանը: Ինչպես գրում է Սեբեղյան Սարինյանը, «կլասիցիզմի ծանր, դատողական ու հոգնեցնող չափաբանության դիմաց արժեք են ստանում «վսեմական արվեստի» օրենքներով արհամարհված երգիչների սրտահույզ մեղեդիներն ու զգացմունքային թրթիռները»³:

Մանուկ Աբեղյանը ոչ միայն որպես գրականության տեսաբան, այլև բուն Գերմանիայում 19-րդ դարավերջին գրական ուղղությունների հերթագայության կենդանի արձագանքի ունկնդիր, գրում է. «Միջնադարին դառնալով ռոմանտիկները սառը, օտար հնությունից բանականաբար իրենց ազգային հին դարերին էին դառնում, միջնադարի ուսումնասիրությամբ իրենց ազգային անցյալն էին ուսումնասիրում և իրենց սեփական պատմության մեջ խորամուխ լինում: Այստեղից ծնվում է ազգայնությունը, հայրենասիրությունը գրականության մեջ»⁴:

¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Երկեր, կազմեց Ս. Օտիկյանը, Երևան, 1981, էջ 377:

² «Բազմավեպ», 1843, էջ 333:

³ Ս. Մարինյան, Հայկական ռոմանտիզմ, Երևան, 1966, էջ 96-97:

⁴ Մ. Աբեղյան, Գրական դպրոցներ, Երկեր, հտ. 1, Երևան, 1975, էջ 302:

Գրականության տեսաբանները ոտմանտիզմի, ավելի ճիշտ՝ նախաոտմանտիզմի հաղթական երթը և ամենուր ժողովրդական ստեղծագործություններին դիմելով արտահայտվելը բացատրում են եվրոպական երկրներում ազգային ինքնագիտակցության սկսված վերելքով և հատկապես Նապոլեոնի դեմ մղված պայքարով, ուր տեղի ունեցած ճակատամարտերի կողքին պատերազմի ողջ ծանրությունն իրենց վրա կրեցին նաև այդ երկրների ժողովուրդները⁵:

Միախթարյանների և հատկապես Ալիշանի վրա ժողովրդական ստեղծագործություններին դիմելու հարցում, սակայն, առանձնակիորեն մեծ է եղել Գրիմ եղբայրների ազդեցությունը, իսկ ժողովրդական ստեղծագործությունների գնահատման և դրանց վերլուծություններին գեղագիտական ըմբռնումների ձևավորման գործում օստեանական շարժումը: 1812 և 1815 թթ. Գրիմ եղբայրները հրատարակում են Գերմանական ժողովրդական ֆեբլաթների նշանավոր երկու հատորները, նույն 1815 թ.՝ «Գերմանական ավանդություններ», 1819 թ.՝ «Գերմաներենի քերականություն», և 1835 թ.՝ «Գերմանական դիցաբանություն» գործերը:

1860-ական թվականներին որպես ժամանակի գրական տեսաբան արժեվորելով այս շարժումը և նրա թողած ազդեցությունը տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի վրա, Ստեփանոս Պալասանյանը գրում է, որ ժողովրդական ստեղծագործությունների տարածմանը և գրականության ժողովրդականացմանն «առավելապես ծառայեցին Յակոբ և Վիլհելմ եղբայրը, որոնց անունը իրանց գրվածքներով ծանոթ են բոլոր Եվրոպայի: Գերմանական ոտմանտիզմը մեծամեծ հետևանքների հասնելուց հետո, առանց ազդեցության չմնաց նաև մյուս եվրոպական ազգերի վրա: Ամեն տեղ գիտականները սկսեցին ուշադրություն դարձնել ազգային կյանքի վրա, որին մինչ այդ ժամանակ արհամարհում, բանի տեղ չէին դնում»⁶:

Վերը հիշված հոդվածի առաջին իսկ նախադասությամբ Ալիշանը ժողովրդական ստեղծագործությունները պաշտպանելով հնարավոր քամահրական վերաբերմունքից, ասում է, որ դրանք շատ հարգի են ճշմարիտ ազգասերի համար: Ժողովրդական ստեղծագործությունները հավաքելն ընդհանուր մի երևույթ համարելով շեշտում է, որ բոլոր ազգերի հին և նոր պատմիչները ցանկացել են դրանք ժողովել և մոռացությունից փրկել:

Ասվածը որպեսզի միայն որպես տեսական հարցադրում չհնչի, այլև կապվի ազգային նվիրական հասկացությունների հետ, շեշտում է, որ հայ կյանքում այս գործն առաջինը ձեռնարկել է Խորենացին. «Պատմահայրը իբրև անգին գանձ հաւաքեք ու պահեք է մեզի մէկ քանի հին երգեր ու աւանդութիւններ, որոնց վսեմ գեղեցկութեան վրայ ոչ միայն մենք, այլև օտարները կը զմայլին ու կը զարմանան»: Ալիշանն այս գործերն անվանում է վսեմ ցանկանալով ասել, որ վսեմականը ոչ միայն կլասիցիզմի ոճով գրվածներն են, այլև ժողովրդական ստեղծագործությունները:

Ինչպես որ Հայնեն էր ասում, թե ժողովրդական ստեղծագործություններում բաբախում է գերմանական ժողովրդի սիրտը, այնպես էլ Ալիշանն է գրում, որ «ազգային հոգի ըստածը այսպիսի աւանդութեանց մէջ խիստ պայծառ կը տնանոի»: Նույն ձևով էլ հոդվածի

⁵ См. История всемирной литературы, том 6-ой, Москва, 1989, страница 48.

⁶ Մտ. Պալասանյան, Պատմություն հայոց գրականության, 1865, էջ 35-36:

վերջում է շեշտում, որ «Այսպիսի բանաստեղծություններն են, որ ազգին անարատ ու սկզբնական հանճարը կը հասկցնեն մեզի»:

Հաջորդը, որ քանիցս ընդգծում է Ալիշանը թե՛ այս ծրագրային հողվածում, թե՛ արան հաջորդած մյուս հրապարակումներում, այդ ստեղծագործությունների լեզվական պարզությունն է և գեղեցկությունը, որը ևս միայն Ալիշանի անհատական ընկալմամբ և բանաստեղծական ճաշակով չի պայմանավորված: Նոր գրականությունն ամենուր ուղեկցվում էր լեզվական մոր ձևերով: Կլասիցիզմի բանականության լեզվին հակադրվում է ուսմանտիզմի զգացմունքների լեզուն, որը լավագույնս արտացոլված էր հենց ժողովրդական ստեղծագործություններում: Ինչպես գրում է Սերգեյ Սարիճյանը, «Գրական մոր ուղղությունն իր նախորդին պիտի հակադրեր մաս մի էական գործո՞ն՝ լեզուն: Գրականության դեմոկրատացումը չէր կարելի պատկերացնել առանց լեզվի ժողովրդականացման, և պատահական չէ, որ բոլոր ժողովուրդների գրականության մեջ ուսմանտիզմի հանդես գալն ուղեկցվեց լեզվի մի յուրատեսակ ռեֆորմով»⁷:

Նույն այս օրինակափությամբ է պայմանավորված, որ Գրիմ եղբայրները գերմանական ավանդություններն ուսումնասիրելուն զուգընթաց անդրադառնում են գերմաներենի լեզվական խնդիրներին՝ տպագրելով այս հարցին նվիրված առանձին մի ուսումնասիրություն: Համանման ձևով ոչ միայն «Բազմավեպ» է արևմտահայ աշխարհաբարով հրատարակվում, այլև առաջին իսկ համարներից սկսում են տպագրվել աշխարհաբարի գրական արժանավորությունը հիմնավորող հողվածներ: Դրանցից երկուսը գրել է հենց Գաբրիել Այվազովսկին: Առաջին՝ «Ազգային լեզուն պահելու կերպը» հողվածում այն միտքն է հայտնվում, որ գրաբարի՝ որպես գրական լեզվի հետագա կիրառումը շատ ցանկալի է, սակայն անհնարին է, քանի որ մեռած մյուս դասական լեզուների մման այն ևս չի կարող նորից «կենդանանալ ու հասարակաց լեզուն ըլլալ»⁸:

Որպես գրական աշխարհի ներկայացուցիչ, աշխարհաբարի լեզվական այս գեղեցկությունն է շեշտում մաս Ալիշանը: Ազգային երգերի ընդհանուր արժանիքը ներկայացնելուց հետո, որպեսզի ասվածը ընդհանուր տեսական չլինի, այն մասնավորեցնում է «Նաուվ Աղթամարայ ելանք» բանաստեղծության օրինակով: Ասում է, որ այս բանաստեղծությունն այնքան կենդանի է, որ ասես «այլեկոծությունը աչքովդ կը տեսնես» և ինքը կապրես փոթորիկի սարսափը:

Դարձյալ ներքին մի վեճ մղելով կլասիցիզմի հետ, շեշտում է այս բանաստեղծության բնականությունը, որն արտահայտվում է յուրաքանչյուր տողում և պատկերում: Ասես ի հակադրություն կլասիցիզմի նորմավորված արտահայտչամիջոցներին և պատկերներին, այս գործի արժանիքը համարում է մման կանոնավորության շրջանակում չտեղավորվելը և իբրև տեսական ընդհանրացում՝ ասելիքն ավարտում այսպես. «Անարուեստ է ոտանատըրը, բայց կարծես թե՛ անոր համար ալ անելի բնական է, վասնզի բնութեան ամէն գեղեցկություններն ալ թեպէտ համեմատ են ու սիրուն, բայց մեր հաշիւներուն ու չափերուն տակը ամէնը չեն իյնար, անոր համար անելի կը զմայլեցնեն զմեզ»⁹:

⁷ Ս. Սարիճյան, Հայկական ուսմանտիզմ, էջ 97:

⁸ «Բազմավեպ», 1843, էջ 76:

⁹ Նույն տեղում, էջ 334:

Այս շարքի հաջորդ հողվածի առաջին իսկ պարբերությամբ դարձյալ շեշտվում է, որ «Ռամկական երգը ազգային ոգւոյն մէկ ձայնն է» և այս պատճառով էլ «ազգային երգ կը ըստի»:

Գերմանական ոտմանտիկներն իրենց առաջին հրատարակություններում էական տարբերություն չէին դնում ժողովրդական ստեղծագործությունների և դրանց հիման վրա ու նույնաշունչ ոգով գրված գործերի միջև¹⁰: Ալիշանը, սակայն, հատկորեն տարբերաբար նույնացնում է «Ռամկական երգը» «Ազգային երգից»: Բայց նա տարբերակման հիմքում դնում է ոչ թե անհատական գրական կամ ժողովրդական ստեղծագործություն լինելու հարցը, այլ թե ինչ լեզվով և ոճով է գրված: Ռամկականը՝ միշտ պարզ է, իսկ ազգայինը կարող է լինել նաև վսեմ¹¹:

Ըստ Ալիշանի՝ ժողովրդական բանաստեղծության գլխավոր հմայքը «պարզ և ընտիր մակդիրներով» տրված բնորոշումներն են: «Մանրութայլ ոտկունքը» և համանման պատկերները «Անակրեոնի ու Կատուղոսի փափուկ բառերուն հետ չփոխվիր»:

Պատահական չէ հունական գրականության հետ տարված այս զուգահեռը, որում ոչ թե պարզապես համեմատություն է անցկացվում անտիկ բանաստեղծների հետ, այլ ավելին, «Կաքավի ողբը» անգամ վեր է դասվում նրանց գործերից:

Նման բնորոշումը գալիս է ոչ թե ազգային ավելի վեր դասելու ցանկությունից, այլ դարձյալ կապվում է եվրոպական նախաոտմանտիզմի և օսեստանական շարժման հետ, առանց որի հնարավոր չէ ճիշտ հասկանալ և գնահատել Ալիշանի 1840-ական թթ. գիտագեղարվեստական գործունեությունը և հատկապես՝ նրա համաբնույթ մեկ այլ համեմատությունը: 1847 թ. «Բազմավեպում» «Հայոց աշխարհիկին» կից բացատրական-ներածական խոսքում Նահապետը անվանվում է «Հայոց դաշտերուն Վերգիլիոսը կամ Հոմերոսը»¹²:

Նման բնորոշումը եթե չդիտարկվի եվրոպական գրական շարժման շրջանակում, ապա կարող է անգամ թվալ, թե հանդես գալով ուրիշի անվամբ, Ալիշանն ինքն իրեն համեմատել է Հոմերոսի և Վերգիլիոսի հետ: Այնինչ այս համեմատության հիմքում դարձյալ ընկած է ոչ թե քննվող ստեղծագործության գրական արժեվորումը, այլ այն գնահատականը, որ եվրոպական ոտմանտիկներն օսեստանականության շրջանակում տալիս էին ժողովրդական բանաստեղծությանը:

Ալիշանը քաջածանոթ է եղել Օսեստանի վերագրվող ստեղծագործություններին և նույն այս շրջանում, «Հայոց աշխարհիկից» ոչ ուշ գրված «Քաղաքական աշխարհագրությունում» այսպես է գրում շոտլանդական ենթադրյալ բանաստեղծի մասին. «Նախկին բարբառ բնակչաց Բրիտանիոյ էր լեզու կելտաց, յոր ոչինչ առանդեցաւ ի գիրս, բայց միայն երգք Բարդ անուանեալ երգչացն կամ քրմաց, յորս մեծահռչակ են քերդուածք Ոստիանայ՝ գոր ասեն կացեալ ի մերձ վախճան Գ դարու»¹³:

¹⁰ История всемирной литературы, том 6-ой, стр. 48.

¹¹ «Բազմավեպ», 1845, էջ 109:

¹² «Բազմավեպ», 1847, էջ 183:

¹³ Ղևոնդ Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրություն, վեմետիկ, 1853:

Ջեյմս Մակֆերսոնի՝ Օսսեանի անվամբ հրատարակած ստեղծագործությունների հմայքն այնքան մեծ էր, որ եթե նա ինքը «գտնված» պոեմները համեմատում էր Հոմերոսի գործերի հետ, ապա այնուհետև դրանք նույնիսկ վեր դասվեցին Հոմերոսի գործերից: Անգլերեն առաջին հրատարակությունից հետո ժամանակի նշանավոր քննադատներից Էդիմբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Բլերը (1718-1800 թթ.) Օսսեանին անվանում է հյուսիսային ժողովուրդների Հոմերոս¹⁴: Իտալացի քննադատ, բանաստեղծ Չեզարոտին Օսսեանի 1803 թ. իտալերեն հրատարակությունում նրան Հոմերոսից վեր է դասում¹⁵: Նույն ձևով էլ Գյոթեն է երիտասարդ վերթերի միջոցով ասում, թե «Օսսեանը դուրս է մղել սրտիցս Հոմերոսին»¹⁶: Եվրոպական հեղինակների մեծ Միխայիլ Բախտարյան հայերից Զարբ-հանալյանն էլ նույն կերպ է գրում, հետևյալ հոետորակա՞ն ոճով. «Ո՛վ էր այս սկոպտիացի Հոմերոսը՝ որուն գոյութիւնը Մակֆերսոնի ձեռքով յայտնուեցաւ»¹⁷:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ եվրոպական գրականությունում ևս Օսսեանին Հոմերոսից վեր դասելը պայմանավորված էր ավելի շատ ոչ թե շոտլանդացի Բարդին վերագրվող ստեղծագործությունների գրական արժանիքով, այլ կլասիցիզմի դեմ ռոմանտիզմի մղած պայքարով, և այն եմթատեքստն ուներ, որ փոքր ժողովուրդները ևս ունեն իրենց ազգային գրականությունը, որն արժանի է սիրո և հարգանքի: Ինչպես իտալացի տեսաբան Զուգեպե Կոկալարան է գրում, Մակֆերսոնը գրական այս միստիֆիկացիայով ցանկանում էր Օտտլանդիան ներառել այն ժողովուրդների շարքում, ովքեր հին ժամանակներից ունեին իրենց ազգային բանաստեղծությունը¹⁸:

Նման ձգտումը համահունչ էր նաև եվրոպական մյուս ժողովուրդներին, և այսպիսի գրական նմանակումները առավել տարածվում են հատկապես այն ժողովուրդների շրջանում, ովքեր անկատար իդներ ունեին և պատրաստվում կամ մղում էին ազգային-ազատագրական պայքար: Նրանց շարքում առանձնակի տեղ էր գրավում Իտալիան, որն այնուհետև պայքարի դրոշմ էր բարձրացնելու Գարիբալդիի գլխավորությամբ: Պատահական չէ, որ Եվրոպայում Օսսեանի ամենամեծ արժեվորողներից մեկը իտալացի բանաստեղծ-քննադատ Չեզարոտին էր: Եվ ահա դարձյալ Իտալիայում գտնվող հայկական միաբանությունում նույն ճանապարհով է ընթանում նաև հայ բանաստեղծ-գիտնականը: Այսպիսով, հայ ժողովրդական բանաստեղծությունը հունականի հետ համեմատելը, իսկ Օսսեանի հայկական համարժեք Նահապետին Հոմերոսից և վերգիլիոսից վեր դասելը վերածվում էր եվրոպական ռոմանտիզմի հայկական արձագանքին:

Ինչպես որ բանաստեղծ Ալիշանի «Նահապետի երգերում» է բնությունը որպես գործող անձ մեծ տեղ գրավում, և կամ էլ բնության հետ է հարաբերվում հերոսի հոգեվիճակը, այնպես էլ քննադատ Ալիշանը ժողովրդական ստեղծագործության գլխավոր արժանիքը համարում է բնության գեղեցկությունը ներկայացնելը և բնությունից վերցված պատկերներով ստեղծագործությունը կառուցելը, որը ևս մեծապես պայմանավորված էր գրական

¹⁴ История английской литературы, том 1-ий, Москва, 1945 год, страница 577.

¹⁵ Джеймс Макферсон, Поэмы Оссиана, Ленинград, 1983, страница 493.

¹⁶ Գյոթեն, Երիտասարդ վերթերի տառապանքները, Երևան, 1981, էջ 156:

¹⁷ Գ. Զարբհանալյան, Պատմութիւն մատենագրութեան միջին և նոր դարոց, Վենետիկ, 1874, էջ 14:

¹⁸ Джузеппе Коккара, История фольклористики в Европе, Москва, 1960 г., стр. 149.

այն նույն շարժմամբ և ըմբռնումներով, որոնցում ծեր ուզամիկի և կույր Բարդի հոգեկան այնպե՛ս երկրժուհիները ներկայացվում էին բնության համահունչ պատկերներով և արձագանքով:

Այս շարքի առաջին երկու ստեղծագործությունները՝ «Նավով Աղթամարայ ելանք» և «Նստեալ կայր ու լայր կաքվուկն» եթե անխառն ուսմական են, ապա հաջորդն արդեն մեծապես գրականացված է, ու թեև հայտնի է ժողովրդական մի շարք փոփոխակներով¹⁹, սակայն մեծապես համարվում է նաև Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծությունը²⁰: Ալիշանը ևս, սակայն, հակված է այն ժողովրդական ստեղծագործություն համարելու, ուսի՛ր հեղինակի մասին գրում է, որ «նա կերևնա մորահաս անձ մը», որը մահվան հիվանդությամբ բռնվելով չի համակերպվում աշխարհը թողնելու մտքին: Ալիշանն այգուց ելնելու հրավերը ոչ միայն հոգու՝ մարմինը թողնելու այլաբանություն է համարում, այլև նշում, որ թեմատիկ առումով այն գալիս է Աստվածաշնչի Եզեկիայի մասին համանման պատմություննից:

Ալիշանի համար հայ ձեռագրային աշխարհի բնագրային տարրները վաճառվածներն իսկ իրենց հոգևոր գրական խորհուրդն ունեին, որոնք ոչ թե սխալ ընդօրինակություններ էին, այլ հաճախ ընթերցողի առջև բացում էին պատկերային մի նոր աշխարհ, ինչպես որ այս բանաստեղծության հետևյալ տարրները ցուցաբերում: Միայնակ մնացած բլրույն արտահայտելով իր բողոքը և վիշտը վարդի կորստյան համար, ասես ցանկանում է, որ բնությունը վշտակցի իրեն քարանայով, կանգնեցնելով իր ընթացքը.

Ակունք յորդախաղացք, մի գնայք յառաջ,
Ծառեր, թթափեցէք զտերև ձեր կանաչ:

Ալիշանը գրում է, որ իր ունեցած ձեռագրում *յորդախաղացք* բառի յ-ն չկար, և այն ինքն է ավելացրել, որպեսզի ճիշտ լինի: Այս ձևն է բերված նաև Ավդալբեկյանի հրատարակությունում: Այստեղ բլրույն ցանկանում է ասել, որ ի նշան իր վշտի, թող չհոսեն հորդախաղաց աղբյուրները և թափվեն ծառերի կանաչ տերևները:

Միաժամանակ Ալիշանը գրում է, որ առանց յ-ի ոչ միայն սխալ չէ, այլև եթե այդպես լիներ, այն բանաստեղծականորեն ավելի գեղեցիկ կլիներ, քանի որ սկունք որդախաղաց կնշանակեր խաղողի որթի ողկույզների հատիկների ծփանքը, խաղը: Եթե այդ տողն իսկապես նման իմաստ է ունեցել, ապա ըստ Ալիշանի «կը սեպուհիք երևելի իտալացիի մը հետ մեկտեղ խոստովանելու, որ ժողովուրդն ալ, եթէ միայն ժողովուրդն է այս տաղիս հեղինակը, ժողովուրդն ինքնին բանաստեղծ է և բանաստեղծներուն աշխոյժը վառող»²¹:

Այս բնորոշումը ցույց է տալիս, որ Ալիշանը գրական ընթացքն ու երևույթները քննարկում է համաեվրոպական գրականության շրջանակում՝ վերջինիս տեսական ըմբռնումների վրա խարսխելով իր արժեվորումները:

¹⁹ Տե՛ս Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 409-441:

²⁰ Տե՛ս Գրիգորիս Աղթամարցի, աշխատասիրությամբ Մ. Ավդալբեկյանի, Երևան, 1963, էջ 254-283:

²¹ «Բազմավեպ», 1847, էջ 147:

Ինչ վերաբերում է *որդախաղաց* ձևին, ապա իսկապես այն ավելին է, քան զուտ սխալագրությունը, և ինչպես երևում է Ավդալբեկյանի կազմած բնագրից, մի շարք ձեռագրերում գտնում ենք *որդախաղացք*, *որդախաղաց*, *որդախաղաց* տարրերը:

«Ոսկեկորիկի» մը մեջ եղած քանի մը ազգային երգեր» խորագրված նույն այս հոդվածում Ալիշանը հրատարակել է Աղթամարցու մեկ այլ բանաստեղծություն ևս, դարձյալ առանց ժամանակին ու հեղինակային պատկանելությանն անդրադառնալու: Ավդալբեկյանը «Տաղ գարնան Աղթամարցու» վերնագրի ներքո բերում է այս բանաստեղծության հինգ տարբերակներ, որոնցից Ալիշանինը վերջին՝ հինգերորդն է²²:

Ինչ վերաբերում է Ալիշանի՝ 1840-ական թթ. վերջերին «Բազմավեստում» հրատարակած հայ բանաստեղծության տարբեր մուշներին, ապա 1847 թվականից համար առ համար ընդլայնվում է նրանց թեմատիկան: Մի էական հավելում է կատարվում և այս գործերի մեկնաբանման մեջ: Եթե մինչ այդ կարևորվում էին ռամկական գործերի գեղարվեստական արժանիքները, որոնք նաև ազգային հոգեբանության հայելին էին համարվում, ապա այժմ կարևորվում են հատկապես այն գործերը, որոնք պատմական տեղեկություններ հաղորդելով, նաև պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք ունենին:

Գրական ժանրերի տարբերակման ու բնորոշման Մխիթարյանների և հատկապես Ալիշանի ըմբռումները ճիշտ հասկանալու համար բավականին արժեքավոր և հետաքրքիր են այն խորագրերը, որոնց ներքո բերվում են այդ գործերը: Եթե ժողովրդական ստեղծագործությունները զետեղվում էին «Ռամկական երգեր» խորագրի ներքո, ապա անհատական կամ դարձյալ ժողովրդական, սակայն պատմական որևէ իրադարձության մվիրված ստեղծագործությունները բերվում են «Ազգային երգեր» խորագրի ներքո:

Բազմաբնույթ տարբեր այս բանաստեղծությունների հրատարակության կողքին 1848 թվականից Ալիշանը վարում է ևս մեկ շարք՝ այն անվանելով «Քնար Հայկական», որով լույս են տեսնում տասնչորս գործեր: Ինչպես որ ռամկական և ազգային երգերի պարագայում էր, այս շարքի առաջին հրատարակումները ևս լույս են տեսնում համապատասխան վերլուծություններով և բացատրություններով, իսկ այնուհետև բերվում են միայն հրատարակվող ստեղծագործությունների բնագրերը: Ծարքի «Քնար Հայկական» անվանումն իսկ հուշում է, որ նրանով պետք է բերվեն առավել «վսեմ» բովանդակություն ունեցող և առավել նշանակալից գրական ստեղծագործությունները:

Բացատրելով շարքը «Քնար Հայկական» անվանելը, Ալիշանը քնարի համար ասում է. «Ինչ ախորժելի, քան բանաստեղծություն ու երգ», իսկ հայկականի համար էլ «Ինչ անուշ, քան զհայրենիք և ազգային գրույցք»²³: Այսինքն՝ «Քնար Հայկականը» մինևույն ազգային բանաստեղծությունն է, բայց ոչ «պարզ ռամկականը»: Սակայն որպեսզի այն տպավորությունը չստեղծվի, թե վերջիններս ինքը ստորադասում է հրատարակվել սկսվող շարքին, նա մի անգամ ևս արժեվորում է ռամկական ստեղծագործությունները՝ գրելով. «Որոնք թեպետ և զուրկ ըլլան այն վսեմական և գեղեցկաշատ լեզուին գեղեցկութենէն, սակայն շատ հեղ, քան զայն լեզուով գրուածները ազդու և սիրելի կ'ըլլան»:

²² Տե՛ս Մ. Ավդալբեկյան, Գրիգորիս Աղթամարցի, էջ 253:

²³ «Բազմավեստ», 1848, էջ 87:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը մերկայացնելով որոշակի թեմատիկ բաժանմամբ, Ալիշանը տալիս էր նրանցից յուրաքանչյուրի՝ իր ընկալմամբ բնորոշ առանձնահատկությունները: Այս շարքի առաջին հոդվածը վերնագրված է. «Ազգահոգի կամ բնիկ հայկական բանաստեղծությունը», որն ըստ Ալիշանի «մեր վսեմ հայկական գրաբառ լեզուով գրուած նախնեաց ընտիր» բանաստեղծություններն ու երգերն են:

Այս ստեղծագործությունները ևս, սակայն, Ալիշանը բաժանում է երեք խմբի: Առաջիններն այն գործերն են, որոնք բարձր լեզվով են գրված, բայց նրանց «հոգին մեր ուսմական հոգւոյն հարմար», այսինքն լեզուն դասական գրաբարն է, իսկ ասելիքը համահունչ է ժողովրդային ընկալմանը, որի համար էլ այս գործերն անվանում է ազգահոգի և բնիկ հայկական: Նրանք ազգային են նաև իրենց թեմատիկայով, սկսած Վահագնի ծնունդից մինչև աշուղական բանաստեղծներից Աղբար Ադամը:

Երկրորդ խումբը կազմում են «վսեմական կամ հայկաբան, բայց ոչ ազգահոգի և ոչ բնիկ հայկական» բանաստեղծությունները, որոնց թեմաները վերցված են «սրբազան և արտաքին միջոց վրա» գրվածներից, այսինքն, համաքրիստոնեական ու համամարդկային և եկեղեցական բնույթի են: Այս խմբի բնորոշ ստեղծագործություններն են Ծնորհալու գրածները: Երրորդ խումբը «Թէպէտ օտար միջոց վրայ գրուած է, թէ սրբազան և թէ արտաքին, բայց վառվորուն հոգուով և խաղուն լեզուով գրուած, և իբր թէ հայու մտքին ու լեզուին խաղալիկ ըրած է միջոց»:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին խմբի գործերը հաջորդ երկուսից տարբերվում են իրենց թեմատիկայով, իսկ երկրորդ և երրորդ խմբերը միմյանցից զատորոշվում են իրենց մերքին էությունը և այն հանգամանքով, թե արդյոք միևնույն թեման ընդհանուր ոճով են մերկայացնում, թե ազգային ոգուն և լեզվամտածողությամբ համահունչ: Իհարկե երկրորդ և երրորդ խմբերի նման բաժանումը ինչ-որ տեղ արհեստական է և հիմնված ոչ թե որոշակի գրական չափանիշների, այլ Ալիշանի բանաստեղծական մերքին ընկալման վրա և պայմանավորված նրա գրական-գեղագիտական ըմբռնումներով:

Ալիշանի «Նահապետի երգերի» և նրա հրատարակած «Ազգային, ուսմական երգերի» ու «Բնար Հայկականի» համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ մի մերքին ընդհանրություն կա բանաստեղծ Ալիշանի և հայ բանաստեղծության հրատարակիչ Ալիշանի միջև, թե՛ բանաստեղծական ասելիքի և թե՛ գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների առումով: Միջնադարյան և ժողովրդական մի շարք բանաստեղծություններն էլ այնքան հոգեհարազատ են եղել նրան, որ ասես իր սրտից են բխել և իր գրչից ելել: Այդ պատճառով է, որ հաճախ Ալիշան բանաստեղծի քնարի լարերն այնպես են միախառնվում գիտնականի գրչին, որ ինչ-որ տեղ ջնջվում են իր հրատարակած բնագրերի, նրանց վերլուծությունների և պատճառած բանաստեղծական մերձնչանքի սահմանները և միջնադարյան ստեղծագործության բնագիրը շարունակվում է իր խոսքով, ապա և ծնունդ տալիս Նահապետի երգերին: